

Елена Михайлова-Крейчова (Бърно, Чешка република)

ПРОМЯНА В ПОЗИЦИЯТА НА СПРЕГАЕМИЯ ГЛАГОЛ В БЪЛГАРСКОТО ИЗРЕЧЕНИЕ В ДИАХРОНЕН ПЛАН (С АКЦЕНТ ВЪРХУ СЛОВОРЕДНИТЕ ПРОМЕНИ В СРЕДНОБЪЛГАРСКИТЕ ПАМЕТНИЦИ)

При изследването на типовете изречения в старите славянски езици Б. Хавранек (Хавранек 1973:6) установява, че отделните думи в рамките на самото изречение се отличават с относително голяма автономия (което е в пряка зависимост с твърдението за т. нар. комплексна автономия на думите в изречението във флективните езици). Тази автономия е характерна най-вече за спрегаемия глагол (вербум финитум)

В по-старите фази от развитието на славянските езици спрегаемият глагол е бил често поставян в инициална позиция – на първо място в изречението¹ – това е словоредният модел *вербум-субект-обект*, който за по-голяма краткост означаваме като тип *вербум-номен*, без да разграничаваме субекта от обекта. Словоредният модел с инициална позиция на спрегаемия глагол (срв. в старобългарски Мар. Йо 18:2 *сѣвнрааше са не тоу съ оученнкы сконми*; в среднобългарски Врач. Йо 18:2 *ѿврже са онъ н рече. нъсмь*) е често срещан и в други стари индоевропейски езици – в старогръцки (главно в епоса), в по-малка степен в латински, използван е в келтските езици (в древните и в съвременните), можем да го открием също в произведения, писани на старите семитски езици (арамейски, арабски) (Хавранек 1971:507). По-късно, през XIV–XV в. с постепенната *рационализация* или *европеизация* (в терминологията на Б. Хавранек) на славянското изречение този словореден модел отстъпва място на словоред със структура *номен-вербум*.

Предмет на изследването са няколко евангелски текста от старобългарския (Марининско четвороевангелие) и среднобългарския период (Добрейшово, Добромирово, Врачанско, Кюстендилско и Банишко евангелие). Целта на изследването е да се проследят словоредните промени, които започват да се осъществяват в текстовете от ранния среднобългарски период (XII–XIII в.) в сравнение със старобългарски и с гръцкия оригинал и да се направи опит да се посочат тенденциите, които започват да се проявяват в тези писмени паметници – до каква степен те отразяват явления от говоримия език през тази епоха и до каква степен текстовете на паметниците се придържат стриктно към гръцкия оригинал. Освен това е интересно да се проследи дали в отделните текстове по-новата словоредна структура *номен-вербум* е за-

¹ Състоянието в съвременните славянски езици е различно.

почнала да се налага последователно, или се среща само спорадично, а също така дали архаичният словореден модел *вербум-номен* продължава да бъде използван – ако е така, да се направи опит този факт да бъде обяснен, като се вземат предвид и други фактори (например семантичната структура на изречението, лексикалната семантика на глагола и др.). Във всички проучвани евангелия се проявява гореспоменатата тенденция към „европеизация“ на изречението, т. е. започва да се налага словоред *номен-вербум*, но никъде той не е последователно спазен. Освен диахронни промени в изследваните текстове има и промени от синхронен характер (например от гледна точка на това към какъв стил принадлежи определеното изречение).

Въз основа на изследвания материал установихме, че антепозицията на спрегаемия глагол е типична както за старобългарски, така и за по-късните фази от развитието на българския език, а дори и за съвременния български език в т. нар. интродуктивни, въвеждащи, представящи или, в най-широк смисъл, екзистенциални изречения²: Мар. Мт 12:1 *Въ то врѣмѣ прѣдъ е н сѣ сквозѣ сѣданнѣ. Оученницѣ же его въздаакаша са;* Мар. Мт 24:1 *и ншедѣ не. и цркве идѣаше. и прѣстѣпниша къ нему оученницѣ его показати ему гъданнѣ црквѣнаѣ.*

Инициална позиция на спрегаемия глагол наблюдаваме и в новобългарския превод на Новия завет (много често например в началото на отделните глави), и то почти навсякъде, където в старобългарския текст глаголят също е на първа, преноминална позиция: Мар. Мт 8:1 *Съшедѣшоу же ему съ горѣ. Въ слѣдѣ его н дѣ ж на род н м з н о з н.* – А когато слезе от хълма, последваха Го големи множества; Мар. Мт 17:3 *се двисте сѣ нмъ мо сн н л н ѣ. Съ нмъ глѣща.* – И ето, явиха се им Мойсей и Илия, които разговаряха с Него; Мар. Лк 8:40 *възѣтъ же егда възврати сѣ н сѣ приатѣ-и народѣ. въдѣх бо въ сн чаиште его.* – А когато се върна Исус, народът Го посрещна радостно, защото всички Го чакаха.

Въз основа на експерпирания материал можем да обобщим, че този словореден модел се среща най-вече в епичната част на евангелския текст (т. нар. *recit*) и много рядко в медитативната част. Инициалната позиция на спрегаемия глагол в интродуктивните изречения е характерна за всички славянски езици. Този тип изречения се използва най-често в епически повествования, в най-чиста форма го намираме в народния, в разговорния стил, също така в приказките и в тези жанрове, които се приближават до приказката и които обикновено започват с изречения, съдържащи екзистенциалните глаголи *съм* и *живея* (срв. чешки: *Byl jednou jeden král a ten měl tři syny*; сръбски: *Живео је некада један цар који је имао три сина*; български: *Имало едно време един цар, който имал трима сина*) (Младенов 1929:293; Мирчев 1958: 229; Хавранек 1971: 505).

Много често тези интродуктивни изречения съдържат обстоятелствено пояснение за място или време, въпреки че присъствието на такива циркумстанти не е задължително. И. Фирбас (Фирбас 1992) описва този вид изречения с помощта на абстрактна семантична скала: *сцена/кулиси* – *появяване/екзистенция на сцената* – *явление, появяващо се/съществуващо на сцената*. В съвременния български език в сравнение с останалите славянски езици е по-силно изразена тенденцията подлогът да заема първо място в

² В терминологията на Беличова–Ухлиржова *prezentační věty*.

изречението (което е в пряка зависимост от историческото развитие на българския език, по-точно от загубата на номиналната флексия и постепенната граматикализация на словоредата). Тази начална, превербална позиция на името сигнализира и подчертава неговата синтактична функция (Беличова, Ухлиржова 1996: 188; Георгиева 1974).

За този тип изречения е типична употребата на глаголи, които принадлежат към едно и също семантично гнездо: това са глаголи, които констатира съществуването на определено явление (взйтн, жтн, прѣвѣкатн – съм, живея, пребивавам) или със своята семантика изразяват, че на комуникационната сцена е настъпила промяна – показват появяването (прннтн, ѡвнтн са, донтн, взнтн – дойда, явя се, стигна, вляза) или изчезването на определен човек/предмет/явление (отнтн, нзнтн – отида, изляза). Интересно е, че често славянският преписвач при този тип изречения не следва организацията на изречението в гръцкия оригинал (дори когато там е използван по-прогресивният от диахронна гледна точка словореден модел *номен-вербум*), а реализира словоредна схема с препозиция на спрегания глагол преди името, изпълняващо функцията на подлог. Можем да обясним това явление с вероятния стремеж на преписвача към съзнателна архаизация на текста или с евентуалното влияние на някакъв друг гръцки текст. Например в Лк 5:13 текстът на Добрейш., Добром, и Бан. не се придържа към словоредата на гръцкия оригинал, но преписвачът избира за славянския текст словоредния модел *вербум-номен* (втндѣ прокаженне втѣ него): Лк 5:13 Мар., Кюст. і простерѣ ржкж коснж н рекѣ хоштж очнстн са. і вѣне прокажа отндѣ отъ него (в съответствие с гръцкия текст καὶ εὐθέως ἢ λέτρα ἀπῆλθεν ἀπ’ αὐτοῦ), но Добрейш., Добром., Бан. простерѣ ржкж коснж н рекѣ хоштж вчнстн са. втндѣ прокаженне втѣ него.

Но и в тези „екзистенциални“ изречения се проявява тенденцията към „рационализация“ на славянското изречение, налага се словоред с подлог в превербална позиция, въпреки че тази промяна е много по-рядко срещана: Йо 18:2 в Мар., Добрейш., Добром., Врач. Вѣдѣше же Нюда нже н прѣдаше мѣсто. вѣко множеннѣ съвнраше са н с тоу съ очченнѣ свонн (в съответствие с гръцкия оригинал: ὅτι πολλάκις συνήχθη Ἰησοῦς ἐκεῖ μετὰ τῶν μαθητῶν αὐτοῦ), но Бан. Вѣдѣше же Нюда прѣдаж него. Мѣсто то. многащн во тоу н съ съвнраше са съ очченнѣ свонн.

Във всички останали типове изречения³ намира отражение гореспоменатата прогресивна тенденция. В паметниците от XII–XIII в. словоредният модел *вербум-номен* вече отстъпва пред по-новия словореден принцип, евангелските текстове от среднобългарския период доста често променят словоредата на гръцкия оригинал, като в тях се налага словоред *номен-вербум*. Срв. например Лк 15:16 в Мар., Кюст., Добром., Врач., Бан. і жѣлаше насѣтитн чрѣво свое отъ рожецѣ ѡже вѣдѣахж свнннѣ. Н нктоже не даѣше емоу (което е словореден еквивалент на текста на гръцкия оригинал: ἐκ τῶν κερατίων ὧν ἴσθιον οἱ χοῖροι), но в Добрейш. словоредът е вече променен: н жѣлаше насѣтитн са ѡ рожецѣ ѡже свнннѣ вѣдѣахж. Н нктоже не даѣше емоу.

³ Тук няма да се занимаваме с проблема за семантичната класификация на видовете изречения. От всички видове изречения се спряхме отделно само на екзистенциалните изречения, защото само при тях се наблюдават определени словоредни схеми, чиято фреквентност е много по-голяма, отколкото при всички останали типове. При никой друг тип изречение не бяха открити дистинктивни характеристики, които да го отличават от останалите.

В някои стихове се налага прогресивният словореден модел и по този начин се нарушава стилистичната фигура *хипербатон* (т. е. такава организация на словоредата, при която между членовете на една синтагма е вмъкнат някакъв друг член на изречението, чиято позиция там е необичайна), която е често използвана в старогръцки, а също и в старобългарските паметници като показател за по-висок стил. Ив. Дуриданов нарича тази фигура „синтактична калка“, т. е. абсолютно точен синтактичен паралелизъм между гръцкия и славянския текст, механично копиране на синтактични конструкции от гръцкия оригинал (Дуриданов 1957). В по-новите паметници славянските преписвачи променят текстовете, ръководени от своето езиково чувство, и в тях откриваме словоред, който е безпризнаков, напълно обичаен и за днешните славянски езици: Лк 11:11 в Мар., Добром., Врач. *котѣрааго же отъ вась оца в з с про с н т з с н з хлѣва. Еда каменъ подастъ емоу* (идентичен словоред с гръцкия оригинал: *τίνα δὲ ἐξ ὑμῶν τὸν πατέρα αἰτήσῃ οὗτος ἄνθρωπος*), но в Добрейш. и Бан. *котѣрааго же вась. Оу ѿца с н з а щ е про с н т з хлѣва. Еда каменъ подастъ емоу*. Много често са срещани словоредни промени в сравнение с гръцкия оригинал при глаголите *решти*, *глаголати* и *отвъштати* (казвам, говоря, отговарям) в такива случаи, когато тези глаголи са част от т. нар. *уводни формули* в началото на отделните стихове, които предхождат съдържанието на конкретния стих и са с много голяма фреквентност в евангелските текстове. Става въпрос за конструкции от типа *тъгда нсь рече; отвъштатъ нсь рече; н рече къ нмоу мати его; отвъштатъ къ нмоу н рече* (тогава Исус рече; и като отговори, Исус каза и др.). Обикновено се намират след обстоятелствено пояснение за място или за време и служат като семантична и комуникационна връзка между предхождания и следващия текст: Мт 26:55 в Мар., Добрейш., Врач. *Къ тъ часъ рече н с народомъ. Тѣко на развонника ли изидете съ оржьемъ н дръколыни жти ма* (което съвпада със звученето на гръцкия текст: *Ἐν ἐκείνῃ τῇ ὥρᾳ εἶπεν ὁ Ἰησοῦς*) но в Бан. *Къ тън часъ н сь рече н сь рече народомъ. тѣко на развонника ли изидосте. съ ѿржжнемъ н дръколыни жти мене*; Мт 23:1 в Мар., Добрейш., Бан. *Тъгда н с г л а къ народомъ. н оченникомъ своимъ* (съгласно гръцкия текст: *Τότε ὁ Ἰησοῦς ἐλάλησεν τοῖς ὄχλοις*), но във Врач. *Вм. Врѣ. г л а т с с къ народомъ. н оченникомъ своимъ*.

Интересно е да се проследи до каква степен отделните преписвачи налагат един и същ словореден модел в тези *уводни формули*, когато не спазват словоредата на гръцкия оригинал. Например в Добрейшовото евангелие е използван по-архаичният тип, там са извършени промени в полза на модела *вербум-номен*, дори когато в гръцки словоредът на подлога и предиката е обратен. В Банишкото евангелие наблюдаваме противоположната тенденция – там преобладава словоредната схема с превербална позиция на името във функцията на подлог (например Йо 8:12 пакъ же нмъ т сь рече за разлика от *πάλλιν οὖν αὐτοῖς ἐλάλησεν ὁ Ἰησοῦς λέγων*).

В среднобългарските паметници от XII, XIII и XIV в. наблюдаваме промяна в позицията на глагола *вѣсти* (*съм*) в тези случаи, когато той не е част от глаголно-именния предикат, не изпълнява функцията на копула, но изразява семантичния признак *съществуване*, функционира като самостоятелен пълнозначен глагол, като т. нар. *verbum existentiae*, който изпълнява функцията на предикат. Много често той се употребява в комбинация с обстоятелствено пояснение за място. И в тези случаи наблюдаваме тенденция към налагане на модела с препозиция на името: Мт 12:40 в Мар. *тѣко во бѣ н о н а въ чрѣвѣ*

китовѣ. Трн дьнн н трн ношн (идентична конструкция с гръцкия словоред *ὡσπερ γὰρ ἦν Ἰωνᾶς ἐν τῇ κοιλίᾳ τοῦ κήτους τρεῖς ἡμέρας καὶ τρεῖς νύκτας*), но в Бан. ѣкоже во н ѡ н а б з и с т з вь чрѣвѣ китовѣ. Трн дьнн н трн ношн; Йо 3:2 в Мар., Врач., Бан. ннктоже не можетъ знаменни снхъ творитн. ѣже тз творншн. Аште не в ж д е т з б з сь ннмъ (еднакво с гръцки: *εάν μὴ ἢ ὁ θεὸς μετ' αὐτοῦ*), но в Добром. ннктоже во не можетъ снхъ знаменни творитн. ѣже тз творншн. Аште в ъ не в ж д е т з сь ннмъ.

ИЗПОЛЗВАНИ ПАМЕТНИЦИ

- Бан. – Д о г р а м а д ж и е в а, Е., Б. Р а й к о в. Банишко евангелие. Среднобългарски паметник от XIII век. С., 1981.
 Врач. – Ц о н е в, Б. Врачанско евангелие. Среднобългарски паметник от XIII век. – Български старини, 4, 1914.
 Добрейш. – Ц о н е в, Б. Добрейшово евангелие. Среднобългарски паметник от XIII век. – Български старини, 3, 1906.
 Добром. – В е л ч е в а, Б. Добромирово евангелие. Български паметник от началото на XII век. С., 1975.
 Кюст. – Ц о н е в, Б. Кюстендилско евангелие. Среднобългарски паметник от XIII век. – Год. СУ. Истор.-филолог. фак. Т. 27.
 Мар. – Ј а g i ć, V. Маринское четвероевангелие. СПб., 1883.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Беличова, Ухлиржова 1996: В ě l i ć o v á, H., L. U h l í ř o v á. *Slovanská věta*. Praha, 1996.
 Георгиева 1974: Г е о р г и е в а, Е. Словоред на простото изречение в българския книжовен език. С., 1974.
 Дуриданов 1957: Д у р и д а н о в, И. Бележки върху старобългарския превод на евангелието с оглед на влиянието на гръцкия синтаксис. – В: Езиковедски изследвания в чест на акад. Ст. Младенов. С., 1957.
 Мирчев 1958: М и р ч е в, К. Историческа граматика на българския език. С., 1958.
 Младенов 1929: M l a d e n o v, S. *Geschichte der bulgarischen Sprache*. Berlin, 1929.
 Фирбас 1992: F i r b a s, J. *Functional sentence perspective in written and spoken communication*. Cambridge, 1992.
 Хавранек 1971: H a v r á n e k, B. *K otázce slovosledu, zvláště postavení verba finita ve větě v nejstarších fázích slovanských jazyků*. – *Slavia*, 40, 1971, 505–510.
 Хавранек 1973: H a v r á n e k, B. *Větná struktura v nejstarších fázích slovanských jazyků*. – In: *Československé přednášky pro VII mezinárodní sjezd slavistů*. Varšava, 1973.

Elena Mihajlova-Krajčova (Brno, Czech Republic)

CHANGE IN THE POSITION OF THE INFLECTIVE VERB IN THE BULGARIAN SENTENCE IN A DIACHRONIC RESPECT

(Summary)

The changes in the word order in the history of the Bulgarian language are followed up on the basis of material from Gospel texts from the Old Bulgarian and Middle Bulgarian periods in comparison with the Greek originals. It has been established that the archaic *verbum-nomen* word order continued to be partially used and was partially replaced by the new *nomen-verbum* model. The changes were effected irrespective of the Greek model. This state has been retained also in the contemporary Bulgarian language. The *verbum-nomen* model is encountered mainly in the epic part of the Gospel text. In it use is most often made of verbs which register the existence or appearance of a certain phenomenon. This model is frequent also in the colloquial language and in the folklore.